

Մ Ի Ն Ա Ն Զ Ե Ր Ա Ջ

1952, Յուլիս 3/15 — 1929, Մարտ 27.

Անանկեալ մը չէր մահը Զերագին, որ թէեւ կոտորմի, բայց ցաւաւ կեանք մը տարեցաւ, եւ եթէ կրցաւ գէտ գնել շատ մը հիւանդութիւններու, բայց չկրցաւ պրծիլ կռիւի մը կռուութիւն եւ փակեց իր աչքերը 77 տարեկան փրշալոյսին մէջ, Մարտի 27 խաղաղ մէկ արուարձանը, առարկայ բարեկամական խնամքի եւ սզգային համակրանքի:

Զերագով կ'անհետանայ Թիւրքիոյ Հայոց սահմանադրական շրջանին առէնէն շատ յեղեղաւած եւ փայլուն գէտերէն մին, իրրեւ Ռուսոյցի, իրրեւ Գրագէտ, եւ վերջապէս ասոնց ծառայումը՝ իրրեւ Ազգային գործիչ եւ Հրապարակագիր:

Զերագ, իր ընդուն կեանքին վերջին հանգրաւանին վրայ Յորեկնական փառաւոր հանդէսի մը արտայայտութիւններուն մէջ ողջունեցաւ յառնուն հայտնեան, որուն դատին նուիրուած էր իր քողը էութեամբ: Զերագ մեռաւ ամուրի, որովհետեւ իր սիրան ու հոգին տուած էր իր սզգի գաւաին. ան էր իր սիրահարը, իր սեւեռուած երազը, ըսենք նաեւ իր փայլալուծ իրականութիւնը:

Տիար Արշակ Արայոյճեան լեցունկ հատորով մը ողջունեց Զերագը (*), պատկերացնելով ազգայնաւէր Հայուն գործունէութեան գլխաւոր կողմերը: Զերագ իր ողջութեան իսկ լաւած եղաւ թէ ի՞նչ իր կողմին իր տարած կեանքին ու իր կատարած գործերուն վրայ, եւ առիթ ունեցաւ իր զետեղութիւններն հրատարակելու ատոնց մասին: Իր մահուան առթիւ ալ գրուեցան շատ բաներ, զինքն մտէն ծածկեցողներուն եւ իրեն հիացողներու կողմէն, որոնք կը մտնէ ինչպէս որ են, իրրեւ արտայայտութիւնը այլազան ապաւորութիւններու, գաղաղութիւններու եւ գնահատութիւններու:

Մենք կ'ուզենք ի վեր հանել Զերագի կեանքին ներքին կողմը: Զերագ, իր կեանքին շնչաւած ու ցայտուն կողմերուն ներքը կը պահէր հաւատացեալ մարդու մը հոգին: Թերեւս այս հոգին, օտար աստղերու ներքեւ, չէր արտայայտուեր աստուածապաշտութեան հանդիսաւորութիւններուն մէջ: Բայց կրննքն օժտութիւնը կը ծառայէ անոր խորքը: Եւ ես փառս եմ որ Զերագ, իրրեւ լուսավիտ մարդ, չէր ամէնար Աւետարանի հաւատարմը համար. ան վարժապետեանի եւ իրիմեանի նման հոգեւորականներու ներշնչումին տակ ուսանացուցած էր իր հայրը խառնելի ոգին:

1924 Հոկտեմ. 29, ԳԵ. Մարտի 27 կ'անուէի, փափարեցայ տեսնել Զերագը, որ հիւանդանոց փոխադրուած էր: Կարճ էր ժամանակս, եւ այդ օր պիտի

խօսէի Բարեգործականի ժողովին մէջ, զիշեր ժամը 9 ին, հետեւաբար ժողով երթալէ առաջ ուզեցի տեսնել զինքն: Ահա՛ այդ այցիս նօթերը, ինչպէս որ արձանագրուած եմ. — «Բարեգործականի Մարտի 27 Մասնաժողովին ասեկապէս Տիար Կիւմիւշեանի հետ հիւանդանոց գացինք. Լոն-Շան փողոցի վրայ էսպիտանաթիւ 5 հիւանդանոցը. Կիւմիւշեան բախեց թիւ 15 սենեկին դուռը, գոռ ծայն մը հնչեց. անորէ: Մըտանք ներս, սխաւի եղաւ առաջին տալարորութիւնը, միս մկնակ, կոնակի վրայ, մասնաւոր գիրքով մը երկնցած էր մահմանական վրայ, դարձանուսի տակ, կը տառապի միզարգելութիւնէ: Կրկնակի գործողութեան ենթարկուած, բայց զեռ չէ երաշխաւորուած յաջողութիւնը: Զուարթ էր ինքն, եւ շատ ուրախ եղաւ տեսնելով զիս: Համոյրով, ըսաւ, կը հեծաւ ծնկը գրածներուն եւ կը կտրգամ: Մեծապէս գնահատեց երեսուողէ մը մեր ձեռնարկը: Սահման-Մեծաբախեալ ոգին ու հաւատարմ մասնանիշ բրաւ տարր մէջ: — Ես փոխեցի խօսքը. հին յիշատակներ բերրիք. սուր յիշողութիւն ունի եւ պայծառ արտայայտութիւն: Այլ կ'ուզեմ մեռնիլ, ըսաւ, թէ՛ տարիքի բերմունքով եւ թէ՛ թիւրբանայ դատին ծախող ելքին համար, որուն կեանքս տուած եմ: Բաջարեցի զինքն: — Որքան եւ երկեւորութիւններ լաւ վիճակի մէջ են եղեր, ըստ բժիշկներու, իսկ տարիքը 72 (ծն. 1852 Յուլիս 3/15). Տեղի Տերմակի պէսեր, մօրուրն ալ (չաժիւղեւէն) երկնցած, մահաւորայ չէր: Հայ եկեղեցւոյ վրայ հաւատարմ ունիլ, ըսաւ: Զոյգանցեցաւ համար զինքն ոտքի ելայ. կը փափայէր որ աւելի նստէի: Ես վաղը կ'ապաւնէի ձեզի, ըսաւ, քանի որ այս գիշեր բանախոսութիւն ունէիք: չէի սպասեր, անանկեալ մը բրիւր: Ազօթեցի՛ր ինձի համար, ըսաւ. մօտեցայ մահմանական, մեռաւ զրի գրիտուն վրայ եւ յուզմունքով բոյ «Կարաւաւ» աղօթքը: Երբեք մտիկ ըրաւ, երբեք խաչակերպեց, մեռաւ համբուրեց եւ նա ալ համբուրեցի իր ձեռնարը, եւ բոյ՝ «Մի՛ վախճար մահէն: — Ո՛հ, չեմ վախճար, պատրաստ եմ, պատասխանեց: — Դուք մեր գործը, յարեցի, լաւ կատարեցիք. մեզ պիտոյնք եւ գնահատողներ շատ են: Կազմուելուցաւ կարծեմ, եւ խօսքը Կիւմիւշեանին ուղղելով ըսաւ. Սրբազանէն ինչպէ՛ս պահենք: Յորեկնական սխալի կատարուի. զեռ չենք հրապարակած. բայց կ'ուզեմ որ զիտնար: Նիւթական արդիւններ պիտի յառկայեն: Հայաստանի մէջ նպատակն մը: Ուրախութեամբ յայտնեցի եւ յաջողութիւն մաղթեցի, եւ խնդրեցի որ իր ԱՐԱՆԵՐԻ թերթին հաւարածոն նուիրէ Ս. Յակոբի Մասնապարանին, եւ յարեց, սիրով կը նուիրեմ. կը գրեմ երթորս, որ իմ մահէն ետքը ԱՐԱՆԵՐԻ հաւարածոն զրիէ երեսուողէ: Եւ երբ զուրս կ'եղէի անհեղինակեւ սեղմուած սիրտով, ըսաւ. Պարտիքը Դուրեան Սրբազանին եւ Մերապ վրդ. Նշանեանին մասնաւոր ողջոյններս եւ յարգանքներս:

Աղօթեցի՛ր. — Ես Հայ Եկեղեցւոյ վրայ հաւատաւ ունիմ: Հաւատացեալ հոգիի մը յատկ արտապայտումն է ասիկա, կեանքի մէջ եփուած, հայ դատին նուիրուած փորձառու բրիւտանայ Զերագի շրթներէն:

Ես երեսուողէմ վերադարձայ, եւ երբ մեռնարեկցինք Միւրի հրատարակութեան, անսահման հրճ-

(*) ՄԻՆԱՆ ԶԵՐԱԶ, Իր կեանքը եւ գործը իր 60ամեայ Յորեկնական Երթիւ, Տպ. Յարէր-Պաղասար, Գանիւր, 1927 80 էջ 368:

ուանք մը զգաց Չերազ, եւ առանց վերապահութեան բաշխելոց **Ալոնք** եւ **Քրթակցութեամբ** շարունակեց պահել իր սրտակցութիւնը Ս. Յակոբի հետ:

Ազգապատումի Գ. Մատեն օրինակ մը նուէր պրկած էինք իրեն որ այդ առթիւ հետեւեալ նամակը (1028 Փետր. 11 թուակիր) գրած էր. — ասիկա իր վերջին նամակն եղաւ ինծի.

37, Rue Breteuil, Marseille

11, 2. 28

Գերաշնորհ Հայր եւ Գերազնիւ բարկեալ.

Շնորհակալութեամբ ստացայ ձեր վերջին նամակն ու Օրմանեան **Ազգապատումի Գ.** Մասը, հսկայ գործ որ պատիւ կը բերէ Ձեր բոլորանուէր հագողութեան, ինչպէս նաեւ Սուրբ Յակոբեանց տրպարանին:

Հիւանդութիւնս եւ տեսողութեանս ակարացումը հազիւ ներքին ինձ կարողայ այդ ստուար հասարկն մի փոքր մասը: Զգիւնմ թէ ե՛րբ պիտի կարենամ աւարտել, մանաւանդ որ բաւական զրազած եմ **Ազգային Խնդիրներէն** յետոյ Փարիզ հրատարակելիք վերբերուի: Դուք առիթ ունենամ խօսիլ **Ազգապատումին** ալ վրայ: Եսկայն կարծ յորդածքս, զոր այսօր ստացած **Սիւնիս** մէջ հրատարակուած տեսաւ, կ'այսլանէ հայ ժողովուրդին թէ ո՛րքան բարձր կ'զնահատի մեր ազգային եկեղեցին եւ **Սիւնի** խմբագրութիւնը:

Խեղճ եղբորս մահուան առթիւ Ձեր Սրբազնութեան յայտնած վշտակցութիւնը շնորհապարտ կ'ընէ զիս: Մտաւորականներու արքային զոհերէն է նա, դժբախտ Կոմիտաս վարդապետին պէս:

Երբ իր փեսան, **Գ. Վաղարշ Գորեան** (12. Rue Agha Tcheshmé, Péra, Constantinople), տեղեկագրեց ինձ եղբորս մահը, պատասխանիս մէջ յայտնեցի թէ երուսաղէմի վանքին խոստացած եմ լրագրիս հետաւարածն, որ քոյս պատուած է: Իր կինը (Օր. Շարէ Չերազ) եւ ասոր եղբայրը, **Գ. Լեւոն Չերազ**, որոնք միասեղ կ'ապրին, խնայան այս կտակըս: Հոս ալ միւս եղբորդիս, **Գ. Ներսէս Չերազ** (111, Rue Terragle, Marseille), խնայաւ որոշումս, եւ խոստացաւ զործադրել, մանկս յետոյ: Վահան հայրենասէր եղբորդիս, մեր Պօլէ վիկինբը վերջերս արքայեցին Լէնինականէն, փառէ արդէն:

Փարիզի նորահասաւտ Հայ Մասնադարանի վարչութիւնը ինչորեց ինէ Armenia-L'Arménieի հաւաքածոն: Մերժեցի, յայտնելով թէ երուսաղէմի վանքին խոստացած եմ:

Երկար եւ փառաւոր կեանք մաղթելով Ձեր Սրբազնութեան, կ'մնամ յարգալից զգացումներով:

Ձեր խոնարհ ծառան ու որդին

Միհնա Չերազ

Մահուր մաղ, անձնուէ հայտդի Քու հայրենասիրտիւնդ սեւեռնի մը խանդավառեց: Միշտ պիտի յիշուի Դուն ազգիդ մէջ:

Օրհնեալ ըլլալ յիշատկդ:

Բ. Ե.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

L'ARMÉNIE
ET LE PROCHE ORIENT (*)

ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ

ՍԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Այժմ Արեւմտեան Ասիա բնակող բոլոր ժողովուրդներուն պէս, Հայերն ալ տարբեր գեղերէ խառնուրդ մըն են: Հայեր ս'ըջաի ալ Մոսսուր Արեւելի ուրիշ ժողովուրդներու շաւեղէն աւելի համազգի (homogène) եղած ըլլան, բայց անոնց մեծամասնութիւնը կ'արտայայտեն դիւրութեամբ հանաչելի այն նկարագիրները, որ կոչուած են մոսսուր-ասիական տիպ (arabesques) կամ պարզապէս հայ:

Այս ի՞նչ ունեցող անձնակերպութեամբս եմ եւ ներառաւ, կարճագլուխ (brachycéphale, ind. 85-87) առ երկու մասնաւոր զիմերով, այսինքն զանկիւն ետեր (occiput) տափակ է այնպէս որ ուղիղ զիմ մը կը կազմէ ծոծրակին հետ, եւ բացառիկ կերպով բարձր է ականջին եւ գլխու զաւարթի միջոցը: Այս յօրինուածքին պատճառաւ, զանկը առանց շատ մեծ ծաւալ մը ունենալով կրնայ պարտնակել բաւական խոտոր ուղեղ մը: Գէմը երկար է եւ նեղ (ind. fac. 92-94): Բարակ էրբ մտաւ ծաւալ մը էրբ մը կը, բարձր հակառիկ հետ միեւնոյն շիտակ զիմի վրայ է, հակառիկ մը որ միջակորէն լայն է եւ շեղ (oblique): Միշտ որ բնդհանրապէս ազգիկ է (faible), դէմքին վարի մասին կողմնակի փախուսիկ զիմ մը կուտայ: Երեսին գոյրը փայլուն բոյս է, աւելին ալ աւելի պէս, աչքեր սեւակ, մազեր մրգային կակուղ, վիշկէ եւ նոյն իսկ զանգուր, շատ առանց, նոյնպէս մօրուր: Այս ցեղը որ ծանօթ է իր կենսական գործընթացի եւ իր նշանակելի բեղմնաւորութեամբ, սրբաւորուած է Արեւմտեան Ասիայ մէջ եւ կը ներկայացնէ կարեւոր տարբեր մը այն ժողովուրդներու մէջ որոնք կը բնակին Փոքր-Ասիայ, Կովկաս, Միջագետք, Սիւրիա, Պաղեստին եւ Հիւսիսային Արաբիա: Այս ցեղին հետեւը կը գտնուին նաեւ Արեւել, Պարսկաստան եւ մինչեւ իսկ Հնդկաստան:

Այս ցեղը շատ մեծ նմանութենէն ունի **տիմարի** կոչուած ցեղին հետ, այնպէս որ գրեթէ անկարելի է զանազանել զանոնք իրարմէ, եւ հետեւաբար պէտք է զանոնք եկաշէ միեւնոյն բունին երկու ուսերը: **Տիմարի** ցեղը շատ անգամ խառնուած (croisé) է եւրոպական ցեղերու հետ եւ հարածուած է Պալմաներու (Alpes dinariques), Ալպայի, Մոնթենէկոյի, Հեքցէկովիի, Պանիայ, Սերայի եւ խուսայի մէջ: Այս ցեղն է որ հիմը կը կազմէ այդ երկիրներու բոլոր հարաւային Սլաւ ժողովուրդներուն (բացի Պալմաներէն որոնք աւելի ետքը եկած են եւ փխմական ծագում ունին): Այս ցեղը կը գտնուի նաեւ Քարաքանէն լեռներու եւ Թրանսօկկանեան Ալպաներներուն մէջ, զիւրեցան կը զըս-

(*) Տես ՍԻՈՆ Թիւ 4, էջ 122: